

AZ ÉRZÉKEK ÉS A VALLÁS

Néprajzi kérdések és problémák – tudományok mezsgyéjén

Rövid bevezetőmben néhány gondolattal csupán utalni szeretnék konferenciánk témakörének összetettségére, aktualitására, s egy-két problémájára.

Az ember az őt körülvevő természeti és társadalmi valósággal érzékszervein keresztül szembesül. Azok segítségével ismerheti meg azt, vehet észre összefüggéseket, alakíthat ki viszonyulásokat. Az érzékek kapuk az emlékezethez, kapuk az ismerethez. Ez egyfajta megismerés és kommunikáció, amely kulturálisan meghatározott, kultúrától függő formákat alakít ki. Az érzékek kulturális használata nem esetleges tehát, hanem kulturális rendszerként írható le. A szabályok azonban nem kőbevésettek, az idő múlásával, a körülmények változásával módosulhatnak. Különösen erős változások következtek be az elmúlt két évszázadban a technikai civilizáció gyors előretörésével.

Ez vonatkozik nemcsak az érzékek kultúrájára, hanem az érzéki megismerés tudományos kutatására. Az érzéki észlelés felületi megismerésétől a mérgerttség állapotáig módosult a helyzet. Ez az elmúlt két, két és fél évszázad érzékekre vonatkozó pszichológiai, természettudományos és orvosi vizsgálatainak, kutatásainak következménye. Tanulságaik beépültek mindennapjainkba, a 20–21. század kereskedelmi és reklámtevékenységébe is. Újabbán megjelent már az érzékek „virtuális realitása”, nemcsak a számítógépes játékok révén, hanem a számítógép segítségével megkezdődött az érzékek digitalizálása, egy virtuális világ megteremtése.

Néhány példával folyamatokra szeretnék utalni. Korunkra a látás, a vizualitás dominanciája és technicizálódása jellemző (tévé, film, magazinok). Ízlelés vonatkozásában is sok változást látunk: egyfajta erős internacionalizálást. Gondoljunk csak a nemzetközi gyorsétkeztetési láncokra: McDonald's éttermek, kínai éttermek, olasz pizzériák kínálatára. Az ízek nemzetköziesítése mellett ugyanakkor, mintegy ennek ellentetjeként/kiegészítéseként a lokális ízek, a történeti korok ízeinek felhasználását is látjuk a különböző helyi ünnepeken, fesztiválokon. Ennek nyilván szerepe van a lokális identitás formálásában. Történetileg nézve egyfajta „savanyú” múlt áll szemben napjaink „édes” korszakával.

A technikai civilizáció nagymértékben hatott az érzékek használatára, kultúrájára. A gépesítéssel új zajforrások jelentek meg. Olyanok, amelyek korábban ismeretlenek voltak: vasút, gyárak gépei, de említhetjük akár napjaink technozenejét, a diszkókat, a fiatalok walkmanjeit, discmanjeit, amelyek életük elmaradhatatlan részei.

Az európai közgondolkodás az idők folyamán feminizálta és esztétizálta az érzékszerveket, s az érzéki észlelést. Más szavakkal, úgy vélték, hogy a nő az

érzékek és az érzelmek által determinált, míg a férfiak gondolkodására a ráció, a realitás elismerése a meghatározó.

A technikai civilizáció korában és eszközei révén az érzékszervek használatából az emberi test is kikapcsolható, példa erre a fénykép, a film – a látványt egy eszköz segítségével rögzítjük. A technikai civilizáció megváltoztatta, a látás dominanciája mellé felzárkóztatta a szaglás és a hallás kultúráját is. A modern technikai eszközök (pl. mikroszkóp, látcső) feljavíthatják érzékszerveinket, de az érzékelést egyedivé és szubjektívvá is tehetik. Találkozunk az érzékek rafinált formálásával is, elsősorban a kozmetikumok, a testápolók világában.

A különböző kultúrák és a különböző vallások eltérő módon viszonyultak és viszonyulnak az érzékekhez. Elég itt csak utalni India, Kína, a görög-római természetfilozófia, a középkori arab és keresztény természetfilozófia felfogására. Az iszlám a vallásosságnak öt tartóoszlopát ismeri: a hit, a napi ötszöri ima, az alamizna, a böjt és a mekkai zarándoklat. A zsidó vallásban Mózes öt könyvét szívesen azonosították egy-egy érzékszervvel: Teremtés (Genesis) = a szem, a látás, a Kivonulás (Exodus) = a hallás, a fül, a Leviták = szaglás, a Számok (Numeri) = ízlelés és a Második Törvénykönyv (Deuteronomium) = tapintás.¹ Az érzékszerveket nemcsak a különböző kultúrák, hanem az egyes vallások is rangsorolták: első helyen áll a látás, a másodikon a hallás (Halld meg Izrael), ezt követi a szaglás, az ízlelés és a tapintás.

Az egyes rítusokban más és más az egyes érzékszervek dominanciája: keleti–nyugati, katolikus – ortodox – protestáns különbségeket említhetünk. Az érzékek használata a rítusok jelentést-hordozó fontos része, bekapcsolásuk az összhang, harmónia megszerkesztésében, vagy visszaállításában fontos lehet. A keresztény vallás(ok)ban a látás és a hallás a legfontosabb. A látást talán külön nem kell hangsúlyozni. A katolikus vallás templomainak oltárai, képei, vagy a keleti rítusban pl. az ikonosztázionok jelzik ezt. Figyelemre méltó azonban, hogy korunkban mind több „lelki látással, látomással, jelenéssel” találkozunk. A protestantizmusban, különösen a református vallásban a hallás a hit, a hitbéli ismeret legfontosabb forrása (a hit hallásból van). A liturgiában a beszéd és az ének/zene mellett fontos helye van a csöndnek. Az ízlelés a vallások áldozatbemutatásainál kap helyet: az áldozásban, az úrvacsorában, a keleti rítus halotti szertartásaiban. A jó íz a numinózus, az Isten sajátja: „Ízleljétek és lássátok, milyen édes az Úr!” még akkor is igaz, ha eleve metaforikusan kell érteni. Az érintés/tapintás a vallásban is a találkozás jele, mint a gesztusok között a csók, a simogatás, az érintés. Ez utóbbinál csak utalok a kegytárgyakkal kapcsolatos *érintőzésre*, amelyet különösen Csíksomlyóról ismerhetünk. A jó illat a szentség kifejezője – szentek legendái igazolják ezt.

Az egyén, az ember teljes személyiségével részt akar venni a vallásgyakorlásban. Az öt érzék ezt a teljességet fejezi ki. Az ünnep az érzékek komplex és általában intenzív használatának alkalma. Az istentisztelet ünnepi alkalom, ezért él az érzékek intenzív felhasználásával. Az istentisztelet szakrális dráma, amely – ha eltérő módon is – minden érzékszervünkre hat. Az érzékek használatának

¹ JÜTTE 2000. 90.

vagy éppen kikapcsolásának (a böjtre, a csöndre gondolok például) fontos szerepe lehet a szimbólumokban. A szimbólumok használata az érzékek alkalmazását jelentheti. Ez pedig ünnepélyességet biztosít. Az érzékek kaput teremtenek az érzelmekhez, de nem keverendők össze az érzelmekkel.

Az ötös szám a vallásokban fontosnak tűnik, s gyakran összefüggésbe hozzák az öt érzékszervvel. De persze mással is, az öt angyali karral és Krisztus öt sebével. A középkori művészetben az öt érzék marginális jelentőségűnek tűnik, hiszen a reformáció korában egyfajta testellenesség bukkan fel mind a katolikus, mind pedig a protestáns kegyességben, amit sokan máig jellemzőnek tartanak a kereszténységre. A katolikus restauráció, a barokk idején látunk példát az érzékek képi megjelenítésére. Egyetlen példát mutatok erre: Juan Antonio Escalante képének címe: *A hit győzelme az érzékek felett* szemlélteti a kor hivatalos katolikus egyházi felfogását. A hitet egy női alak személyesíti meg, balján a kereszttel, jobbján a kehellyel. Az öt érzékszervet egy-egy női alak jeleníti meg, akik gesztusaikkal jelzik, melyik érzékszervet jelenítik meg.

S mit ismer, mit vizsgált az érzékek és a vallás kapcsolatából, az előbb említett problémakörből a néprajzi, folklorisztikai, antropológiai szakkutatás? Azt mondhatom, hogy jószerivel semmit. A néprajzi/antropológiai irodalomban csaknem kizárólag Európán kívüli népeket kutattak ebből a szempontból.

Konferenciánk előadói: pszichológusok, teológusok, filológusok, néprajzosok és antropológusok, zenekutatók egyfajta első áttekintésre vállalkoztak. Úgy gondolom, az előadások összegzik eddigi tudásunkat, s nemcsak a néprajz, hanem sok más diszciplína területén és határmezsgyéjén. A legérdekesebb felismerések épp itt szülehetnek. Nemzetközi összehasonlításban is elmondhatjuk, hogy úttörő a vállalkozásunk. Az elmúlt egy-két évben másutt is felfedezték az érzékek kultúráját. A holland *Etnofoor* folyóirat 2005. évi egyik számát, Regina Bendix és Donald Brenneis vendégszerkesztésében az érzékek antropológiai, néprajzi vizsgálatának szentelte. 2006. szeptember első hetében a SIEF általam vezetett vallási néprajzi munkacsoportja² éppen Szlovéniában tartott hasonló témájú nemzetközi konferenciát, aminek témáját és problémakörét Leonard Norman Primiano javaslatára (Cabrini College, Radnor, USA) már 2002-ben, a munkacsoport Edinburgh-i konferenciáján kitűztük.³

A8. Szegedi Vallási Néprajzi Konferencián elhangzó különböző szempontú előadások, elemzések, esettanulmányok megteremthetik az alapot Magyarországon az érzékek és a vallás összefüggéseivel foglalkozó kutatások elindításához, elmélyítéséhez, és lehetőséget adnak a megtermékenyítő tudományközi párbeszédre is. Magyarországon ez lesz az első áttekintése a vallás és az érzékek összetett kapcsolatának.

² SIEF International Workshop for the Study of Religion

³ Azóta megjelent könyv alakban: FIKPAK – BARNA 2007.

Irodalom

BENDIX, REGINA – DONALD BRENNEIS Guest editors

2005 *The Senses. Etnofoor. XVIII/1/2005.*

FIKFAK, JURIJ – BARNA, GÁBOR eds

2007 *Senses and Religion. ZRC SAZU, Ljubljana. (vesd össze: Traditiones 36/1. 2007)*

JÜTTE, ROBERT

2000 *Geschichte der Sinne. München: Beck.*

GÁBOR BARNA

SENSES AND RELIGION

Ethnological Questions and Problems at the Borders of Disciplines

One of the lessons of the anthropological study of the senses is that the senses operate in relation to each other in a continuous interplay of impressions and values. As we know sight was generally deemed to be the highest and most important of the senses in premodern Europe, within a religious context hearing – attending to the word of God – was often given primacy. Smell, taste and touch were rather neglected. The five senses are in the Christian European culture allegorically represented.

If we wish to understand the cultural formation of senses in religion(s) we have to turn to the given (European- or non-European) cultures. There are divergences from the dominant sensory model by individuals or groups in the society. There are different meanings of senses in the different Christian denominations in the Western Christianity. Some of these differences may be institutionalized. For example, women may be understood to have different ways of sensing than men. Women have been traditionally associated with the more „corporeal“, „proximity“ senses of taste, touch and smell, while men with the more „rational“, „distance“ senses of sight and hearing. In terms of everyday practices, women were expected to concern themselves with sewing, cooking, cleaning, and child care at home, while men went out to hear and discourse, to see and „oversee“ the world. The same differences are made in the religious life as well. But what kind of role do senses play in shaping the religiosity?

The problems and questions on relations between senses and religion are not well enough elaborated in cultural anthropology, European ethnology, and folkloristics. Reading some handbooks on religion I did not find any reflections on senses. That is why I regard our conference to be important. The papers of the conference are dealing with this new viewpoint, analyzing senses in religious context, giving broader interpretation of senses in religious life and practices. The conference can pay the attention on relations of senses and religion through case studies from different disciplines, inspiring new researches.